

زهرا قاسمی *

مریم قاسمی **

تاریخ دریافت: ۹۹،۲۰،۲۰ تاریخ پذیرش: ۹۹،۵،۲۱

DOI: 10.22055/PYK.2020.16237 https://paykareh.scu.ac.ir/article_16237.html

پرنده و پرنده‌انسان در سفال‌های لعابدار رقه

چکیده

بیان مسئله: سفال «رقه» گروهی از سفال‌هایی هستند که متعلق به دوره ایوبی در شمال سوریه است. بررسی سفال‌های بدست آمده از این منطقه، نشانگر ایجاد یک سبک ترکیبی در تزیینات که به طور کلی تأثیر گرفته از سفال بومی منطقه تحت عنوان «سفال‌های محلی کهن» است. نقش‌مایه پرنده به عنوان یکی از نقوش اصلی در هنر اسلامی، بخش قابل ملاحظه‌ای از سفال منقوش رقه را در قرن دوازدهم در دوره حکمرانی ایوبیان به خود اختصاص داده است که بیش از سایر نقوش، با اندیشه‌های هنرمند سوری مطابقت دارد. این نقش به سه شکل کلی، سایه‌نما به رنگ سیاه بر زمینه فیروزه‌ای در ترکیب با نقوش گیاهی استلیزه شده، به صورت حجم‌گرایانه و پرتزیین در سفال‌های زرین‌فام و مینایی و به شکل منفرد با نوع طراحی ابتدایی و ساده در تکنیک لکابی دیده می‌شود. این مقاله با انتخاب نقش پرنده و پرنده‌انسان، سعی دارد، خصوصیات این نقوش را در ظروف لعابدار رقه به عنوان تجلی‌گاه فرهنگ و هنر دوره ایوبی، مورد مطالعه قرار دهد.

هدف: شناخت و آگاهی از فرهنگ و هنر دوره ایوبی، به عنوان بخشی از فرهنگ اسلامی

روش پژوهش: روش این مقاله به شیوه توصیفی، تحلیلی است. داده‌ها به صورت موردی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند؛ گردآوری اطلاعات نیز به شیوه کتابخانه‌ای و اینترنتی است.

یافته‌ها: هنرمندان سفالگر در نمایش نقش پرنده سه نوع نگاه ویژه را به کار گرفته‌اند؛ توجه به طبیعت و بازنمایی آن، نگاه نمادین و سمبلیک و ترکیب عناصر و موجودات با یکدیگر به همراه تکنیک‌های خاص ارائه، دستور زبان خاص سفال رقه را ایجاد کرده است.

کلیدواژه:

ظروف لعابدار، نقش پرنده، پرنده‌انسان، رقه

نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران*

anahita_goddes@yahoo.com

هیأت علمی گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران**

ghasemi.maryam@sku.ac.ir

مقدمه

شهر رقه در دوره ایوبی، یکی از مراکز مهم تولید سفال در تمدن اسلامی محسوب می‌شود. «خلیلی» مهم‌ترین مراکز سفال دوره ایوبی در سوریه را چنین معرفی می‌کند؛ «در قرن دوازدهم میلادی تولید سفال در سوریه بواسطه پیدایش بدنه خمیر سنگی و نقاشی فلز آذین روی لعاب تغییر کرد. فاز اصلی و اولیه با گروهی از ظروف خمیر سنگی معروف به «ظروف تل مینیس^۱» مربوط است. این ظروف از «ظروف رقه» قدیمی‌ترند». بی شک شناخته شده‌ترین سفال دوره میانی سوریه «ظروف رقه» است (خلیلی، ۱۳۸۴، ۲۲۳-۲۲۵). شیوه ساخت، جنس بدنه، روش‌های تزیین و نوع نقوش در کنار یکدیگر در مجموع خصوصیات خاص سفال رقه را تشکیل می‌دهند. دو نوع نقاشی زیرلعابی هم وجود داشت، یکی با نقوش سیاه سایه خورده با لعاب فیروزه‌ای و دیگری با طرح‌های دلنشین و ظریف که دربردارنده پیکره‌های انسانی و حیوانی بود (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۹۹۴، ۵۲۹). خصوصیات فیزیکی در سفال‌های رقه و در سفال‌های مزین به انواع نقوش، مشترک است. آنچه موجب تفاوت در انواع سفال‌های رقه می‌شود، علاوه بر تکنیک‌های لعابکاری، نوع نقوشی است که در سفال‌های رقه کاربرد دارد. هرچند گاه، نوع خاصی از نقوش در تکنیک خاصی کاربرد بیشتری دارد مثل نقوش سایه‌نما که در ظروف نقاشی زیر لعاب فیروزه‌ای و آبی کبالت کاربرد گسترده‌ای دارد. به طور کلی ظروف بدست آمده از رقه که مزین به موتیف جانوری هستند، از نظر نوع ظرف؛ در سه طبقه جای می‌گیرند: بشقاب‌ها، کاسه‌ها برای سرو غذا و ظروفی برای ریختن مایعات و کوزه‌ها (Bloom, 1975, 28). فرم رایج اغلب بشقاب‌ها، عمیق با لبه مسطح برگشته. کاسه‌ها با عمق بیشتری مشخص می‌شوند، و غالباً کروی و مخروطی هستند.

روش پژوهش

این پژوهش بر اساس مطالعات اسنادی کتب تاریخی و آرشیو موزه‌های مختلف دنیا از جمله موزه متروپولیتن، موزه ویکتوریا آلبرت، موزه لوور، موزه فیتزویلیام، موزه اسمیتسونیان (گالری فریر)، موزه ملی دمشق، موزه هنر سینسیناتی، موزه بروکلین، موزه بریتانیا، مجموعه دیوید و ... انجام شده است، از میان ظروف لعابدار یافت شده در منطقه رقه (دوره ایوبی) که در این آرشیوها نگهداری می‌شود، نمونه‌هایی که نقش پرنده و نقوش ترکیبی (پرنده-انسان) در آنها وجود داشت، انتخاب شده و مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. سپس نقوش تصاویر موجود در جداول با نرم افزار (Coreldraw Graphics Suite X7) به صورت شمای خطی ترسیم و برای مطالعه تحلیلی و ویژگی‌های بصری، مهیا شده است.

پیشینه پژوهش

بر اساس مطالعات و بررسی‌های انجام شده، به نظر می‌رسد تا کنون پژوهش مستقلی در زمینه سفال دوره ایوبی به ویژه در زمینه تحلیل نقوش سفالینه‌های دوره ایوبی انجام نشده‌است، البته با وجود آن که «مرلین جنکینز»^۲ (۲۰۰۶) در کتاب «نگاهی دوباره به رقه» گزارشات باستان‌شناسان مختلف در زمینه سفال رقه را بررسی می‌کند، تمرکز وی بر معرفی مجموعه‌ای از سفال‌های مربوط به دوره ایوبی است که در موزه متروپولیتن موجود است. مقالاتی نیز در زمینه سفال رقه انجام شده است از جمله: «عرب‌بگی و اکبری» (۱۳۹۵) در مقاله «منشأ نقوش کاشی‌های کاخ قبادآباد ترکیه با نگاهی تطبیقی به آثار ایران و سوریه» به تشابهات و مصادیق تأثیر سفال ایران در سفال سوریه و ترکیه پرداخته است. «قاسمی، براتی و زارعی» (۱۳۹۴) در مقاله «انواع آرایه‌های تزیینی در

سفال‌های دوره ایوبیان مطالعه موردی: سفال‌های رقه موجود در موزه متروپولیتن» به معرفی سفالینه‌های رقه موجود در موزه متروپولیتن پرداخته‌اند. «بیک محمدی، حسینی و مرادی محتشم» (۱۳۹۷) در مقاله «مطالعه تطبیقی سبک سفال زرین‌فام شهرهای کاشان و رقه» به مقایسه سفال‌های رقه و سفال‌های کاشان پرداخته‌اند. و در نهایت «مریم قاسمی و زهرا قاسمی» (۱۳۹۶) در مقاله «سفال لعابی رقه، نقش و تکنیک» به بررسی تکنیک خاص سفال‌های رقه و مجموعه نقوش آن‌ها پرداخته‌اند. مقاله حاضر به طور خاص به مطالعه و بررسی یکی از نقوش پرکاربرد این سفالینه‌ها (نقش پرنده و پرنده‌انسان) پرداخته و آن‌ها را به صورت موردی آنالیز و مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است.

سفال رقه

در میان شهرهای سوریه، در دوره ایوبی شهر «رقه» یا «رقا»^۳ بزرگ‌ترین مرکز تولید سفال در سوریه محسوب می‌شد. شباهت برخی از آثار بدست آمده از رقه، با آثار ایران دوره سلجوقی نشان از واردات این آثار به رقه است. شباهت در فرم ظروف بسیار مشهود است، چنانچه در یک مورد که در «گالری فریر» حفظ می‌شود حتی سوراخ روی دسته که در تنگ‌های سلجوقی جهت تسهیل در خروج مایعات تعبیه می‌شده است نیز کپی‌برداری شده است (Bloom, 1975, 51). به هر حال این شباهت به اندازه‌ای است که برخی محققین اعتقاد دارند، «بعضی از سفال‌های آن سرزمین مستقیماً در ایران مدل‌برداری شده است» (رایس، ۱۳۸۶، ۱۴۴) همین مسأله گاه شناسایی سفال رقه را با چالش مواجه می‌کند. زیرا سفالگران روسفا^۴ و دمشق^۵ و فسطاط^۶ بعد از ویرانی رقه، سبک رقه را ادامه دادند و در مواردی به تقلید اجناس رقه پرداختند.

تنوع نقش پرنده در سفال‌های لعابدار رقه

در سفال‌های لعابدار رقه شاهد تنوع در نقش پرنده هستیم که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

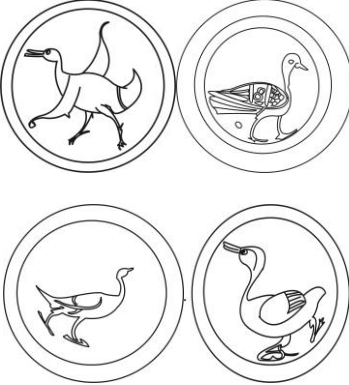

۱. پرنده‌های بازنمایی شده از طبیعت

نقش پرنده‌هایی که بر روی غالب ظروف منقوش جانوری از میان نمونه‌های موجود در موزه‌های مذکور، دیده می‌شود؛ بیشتر شامل پرنده‌گانی چون اردک، طاووس، مرغابی، کبوتر، عقاب، درنا، طوطی، و خروس می‌باشد. به‌ویژه نقش عقاب (عقاب دوسر)، طاووس و اردک از نقش‌های رایجند. این نقش با ویژگی‌های متفاوت و البته با تنوع چشمگیری بر روی ظروف ظاهر شده است، که از لحاظ شیوه طراحی و نحوه ترکیب‌بندی در سطح ظروف قابل توجه است. هنرمند سفالگر در ترسیم این پرنده‌گان به نوعی بازنمایی از طبیعت پرداخته است. بدین معنی که با انتخاب یک موجود از طبیعت همچون پرنده، با نمایش جزئیات منحصر به فردی نوع خاص از پرنده را مد نظر داشته است، همچون طاووس یا مرغابی و اما در عین حال هرگز به نسخه‌برداری و تقلید محض نپرداخته است. در واقع در مرحله اول انتزاع شکل از فرم پرنده اولین قدم از احتراز هنرمند سفالگر از تقلید محض است. «بازنمایی همواره با درجه معینی از انتزاع همراه است؛ یعنی معمولاً یکی از ویژگی‌ها یا تعدادی از اصل اُبژه حذف می‌شود» (آزند، ۱۳۷۹، ۳۲). نقش طاووس نه تنها به عنوان آرایه‌ای نمادین در آثار هنری دوره اسلامی به کارگرفته شده، بلکه این پرنده از دوران باستان به عنوان مرغی مقدس مورد توجه بوده است، زیرا معتقد بودند که طاووس به دلیل نوشیدن آب حیات، عمر جاودانه یافته است (خزایی، ۱۳۸۶، ۲۵).

۲. پرنده با بیان سمبلیک

گاه نقوش نه فقط از طبیعت گرفته شده‌اند، بلکه نوعی سمبل و رمز نیز هستند، ممکن است در یک اثر برخی عناصر آن در عین اینکه مشخص کننده فرمی در طبیعت هستند، نماد و سمبل نیز باشند. در ظروف لعابدار رقه نقوشی مانند عقاب و عقاب دوسر، می‌توانند نوعی بیان نمادین داشته باشند. این دسته از نقوش از جمله نمادهای طبیعی محسوب می‌شوند که در هنر سوریه به صورت یک سنت در آمده است. نقش این پرنده در این منطقه، استراتژیک به نظر می‌رسد، چنانچه نقش عقاب بر روی مسکوکات سوری در دوره‌های مختلف و حتی پرچم این کشور نقش بسته است. با توجه به اینکه نقش عقاب دوسر نماد بی‌زانس می‌باشد؛ و با در نظر گرفتن این نکته که سوریه مدت زیادی تحت تسلط رومیان قرار داشت، این نقش گواه تأثیر بی‌زانس بر هنر سوریه در دوران مختلف و در یکی از شهرهای مهم این دوره، یعنی رقه است. چنانچه مرلین جنکینز می‌نویسد «این سمبل کاربرد گسترده‌ای در هنر رم داشته است و از رم به بی‌زانس انتقال یافته است» (Jenkins, 1983, 362). وی در ادامه می‌نویسد: مصری‌ها در دوره اسلامی باعث گسترش این نقش در سایر سرزمین‌های اسلامی می‌شوند (جدول ۱).

جدول ۱. انواع نقش پرنده با بیان بازنمایی و سمبلیک در ظروف لعابدار رقه. تدوین: نگارندگان

نوع پرنده	طرح	تصویر
طاووس		
عقاب عقاب دوسر		
مرغابی اردک		

بیکره

فصل نامه، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

پرنده و پرنده‌انسان در سفال‌های لعابدار رقه

دوره نهم، شماره ۲۰، تابستان ۹۹

۵

نوع پرنده	طرح	تصویر
خروس		
طوطی		
مرغ ماهیخوار		
درنا		
؟		
کبوتر گنجشک		

پیکره

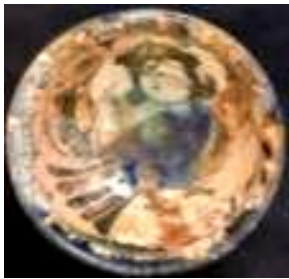
فصل نامه، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

پرنده و پرنده‌انسان در سفال‌های لعابدار رقه

دوره نهم، شماره ۲۰، تابستان ۹۹

۶

در میان آرایه‌های تزئینی، با محوریت پرنده، یکی از نمونه‌های بسیار بدیع در تصاویر منقوش بر ظروف لعابدار رقه نقش حیوان-گیاه (پرنده-گیاه) است. (تصویر ۱۲) «ایده آفرینش چنین موجودی تصویری مشترک از دو قدرت بزرگ طبیعی و جاندار را ارائه می‌دهد که زندگی بشر را تحت تأثیر قرار داده بودند. هر دوی این موجودات به عنوان منبع مهم و اصلی تغذیه بوده و زندگی و حیات انسانی وابسته به این دو می‌باشد. از طرفی، هر دوی این موجودات طبیعی، اسرارآمیز و ناشناخته در اعتقادات، مراسم و آئین‌های سنتی و جادویی بطور بارز حضور پیدا کردند. موجود خلق شده با چنین ترکیبی، تجمع دو قوا و قدرت طبیعی بود که می‌توانست برخی از مفاهیم و نمادها را با خود حمل کند. این موجود می‌توانسته هم حامی باشد هم تهدید. ترکیب «حیوان-گیاه» یکی از کاربردی‌ترین موجودات تخیلی را معرفی می‌نماید که از اتصال و آمیختن یک یا چندین عضو حیوانی با فرم‌های گیاهی طبیعی یا تجریدی بوجود آمده است. این نقش بر روی آثار گران‌بهای از فلزکاری سیمین با اندود طلا و پارچه‌های نفیس ابریشمین ساسانی به اقصی نقاط راه یافت» (طاهری، ۱۳۹۲، ۴۴).

تصویر ۱.

بدنه خمیر سنگی نقاشی زیر لعابی.
سوریه رقه ۱۲ و ۱۳ میلادی. منبع:
www.memuseum.org.

تصویر ۲.

بدنه خمیرسنگی. لعابی. با نقش
هارپی. قطر ۴۱,۵ سانتی متر.
سوریه. قرن میلادی ۱۲. منبع:
www.britishmuseum.org.

تصویر ۳.

کاسه با نقوش پرنده و گل و برگ،
آق کند سده ۶ و ۷ هجری.
منبع: کامبخش فرد، ۱۳۸۶، ۱۷۰.

۳. پرنده با بیان انتزاعی: نقش پرنده با سر انسان (هارپی)

چنانکه در تعریف این واژه آمده: «هارپی‌ها، تلفیقی از سر انسان هستند با بدن پرنده» (عابدوست، ۱۳۸۸، ۸۸)، «پوپ» نیز درباره ظهور این موجودات بر روی ظروف می‌نویسد: هارپی‌ها، به محض آنکه فناوری مناسب آن‌ها بدست آمد، به طور چشمگیری بر روی سفالینه‌ها اجرا شدند (پوپ، ۱۳۸۷، ۱۷۰۵). خلیلی ققنوس یا همان هارپی را موتیف رایجی در هنر اسلامی قرن دوازدهم و سیزدهم می‌داند (خلیلی، ۱۳۸۴، ۱۹۸). وی همچنین نقش این موتیف را در ظروف، چنین توصیف می‌کند: «در این ظروف، یک پیکره بزرگ منقوش بر زمینه ساده محصور با موتیف‌های گل و بته است. در اغلب موارد، لبه ظروف با نواری از خط کوفی تزئینات رایج در ظروف منقوش بر آستر لعاب رقه دارد. به جز تفاوت در تکنیک، این ظروف شباهت شمایل‌نگاری زیادی با ظروف مینایی منقوش بر لعاب ایران دارد. نوعی که برای اولین بار در دهه ۱۱۸۰ میلادی ثبت شد، که نشان می‌دهد سفالگران سوری تحت تأثیر سفال پارسی آن دوره بوده‌اند» (همان، ۲۲۹). نکته دیگری که در ارتباط با این نقش وجود دارد، رابطه این نقش با مفاهیم جادویی است؛ به زعم «روبرت ایروین»^۷ «در حالی که نقاشان، سفالگران و فلزکاران از تصویر هارپی استفاده می‌کردند، معلوم نبود که این کار را برای سرگرمی انجام می‌دادند یا به خاطر این بود که به اشیای عجیب و تخیلی علاقه داشتند. با این حال، هارپی تصویری بود که خوش بختی نیز می‌بخشید. ابوالهول که به خورشید، درخت حیات و حیات آخرت مربوط می‌شد، در تصویرنگاری قرن یازدهم ظاهر می‌شود» (ایروین، ۱۳۸۹، ۲۹۳) (تصویر ۱). به نظر می‌رسد در تصویرگری این نوع نقوش غالباً سر زن به همراه پیکره پرنده ترکیب شده است (جدول ۲). نمونه دیگر که در تصویر ۲ مشاهده می‌شود، ترکیب نادر و جالب توجه انسان، پرنده و گیاه است. به نظر می‌رسد، شباهت زیادی بین این نقش و نقش ظروف موسوم به «آق‌کند» (تصویر ۳) در ایران وجود دارد. در نمونه بدست آمده از «تل مینیس» نقش مشابهی با تصویر شماره ۲ می‌بینیم که به نظر می‌رسد ترکیب انسان پرنده و گیاه است ولی نکته قابل توجه سه پا بودن پرنده است که در مورد دیگری دیده نشده است.

جدول ۲. نقش انسان-حیوان (هارپی). تدوین: نگارندگان

نوع نقش	طرح	تصویر
ترکیبی (هارپی) پرنده، انسان		

شیوه ساخت و تکنیک‌های تزئین و طراحی نقش پرنده

جنس بدنه ظروف در رقه، غالباً خمیر سنگی و نیز در مواردی خمیر رسی بوده است. در شرق دنیای اسلام نوع جدیدی از خمیر باز آفرینی می‌شود که با نام خمیر سنگ یا خمیر شیشه شناخته می‌شود (Degeorge, 2002, 13). به طور کلی می‌توان گفت، در این دوره تولیدات رقه، ظروفی هستند با جنس بدنه خمیر سنگی که از نمونه‌های مشابه خود در مصر، تل مینیس بسیار سست‌تر است و رنگشان به ندرت یک سفید واقعی است، بلکه در اغلب موارد سفید مایل به زرد یا سبز است (تصویر ۴ و ۵). «موریس دیماندا»^۱، در مورد انواع تزئین ظروف رقه را چنین می‌گوید: ظروف سفالی رقه، چندین نوع است، هم با تزئین نقاشی و هم جلا داده شده. رنگ جلا معمولاً قهوه‌ای تیره است. طرح تزئینی که روی لعاب سبز رنگ با جلا نقاشی و گاهی رنگ آبی نیز به آن اضافه شده، شامل اشکال نباتی و کتیبه به خط نسخ یا کوفی و گاهی تصویر پرنده‌انسان می‌باشد. برخی قطعات از لحاظ شکل و طرح دارای زیبایی خاصی است. نوع دیگر سفال مشهور رقه؛ دارای تزئینی است که به رنگ سیاه زیر لعاب فیروزه رنگ کشیده شده است. تزئینات عمده این گروه عبارت است از اشکال نباتی و متشابهک و حرف کوفی و شکل پرنده که با اشکال نقطه نقطه و حلزونی و منحنی در داخل مناطق منفصل کشیده شده است. این قسم سفال رقه، اغلب با ظروف ایرانی که دارای تزئینی به رنگ سیاه و آبی است اشتباه می‌شود. ولی بدنه این دو نوع سفالی با هم اختلاف دارد. ظروف ایرانی سخت‌تر و شن آن کمتر و رنگ آن سفید مایل به خاکستری است، نه گرم رنگ (دیماندا، ۱۳۸۹، ۱۸۵).

تزئینات ظروف سفالین رقه به دو گروه عمده قابل تقسیم هستند گروه اول نقوش اصلی که معمولاً انسانی، جانوری، کتیبه و یا گیاهی هستند، گروه دوم نقوش فرعی هستند که معمولاً در پس زمینه نقش خالی پرکن دارند. این دسته از نقوش یادآور نقوش به‌کار رفته در تزئینات مربوط به دوره فاطمی در مصر می‌باشند. این نقوش خود در ایجاد بافت مناسبی جهت خودنمایی نقش اصلی موثراند. با توجه به مطالعات انجام شده به طور کلی نقوش فیگوراتیو ظروف لعابدار دوره ایوبی را از نظر موضوعی می‌توان به سه دسته اصلی طبقه‌بندی کرد: ۱. نقوش فیگوراتیو حیوانی ۲. نقوش فیگوراتیو ترکیبی (انسان-حیوان) ۳. نقوش فیگوراتیو انسانی.

در میان نقوش فیگوراتیو حیوانی نقش پرنده از آن جهت که در مرزهای ایران در عصر سلجوقی نیز از سوی هنرمندان ایرانی مورد توجه خاصی قرار می‌گیرد، بیشتر از سایر حیوانات نظر نگارندگان را به خود جلب کرده است. اما با مطالعه منابع دیگر به نظر می‌رسد می‌توان دسته بندی کامل‌تری از این تزئینات ارائه داد که در ادامه به آن می‌پردازیم:

تصویر ۴.

نقاشی زرین فام، مصر.

۱۲۰۰-۱۲۵۰.

منبع: www.vam.ac.uk

تصویر ۵.

بدنه فریتی. نقاشی با لعاب زرین

فام روی لعاب شفاف. سوریه. تل

مینیس. ۱۱۵۰.

منبع: www.davidmus.dk

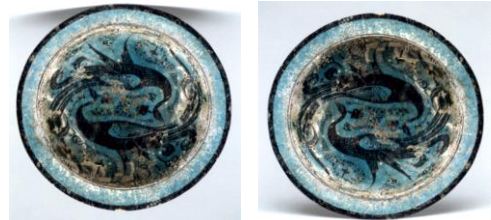
۱. نقاشی زیرلعابی

روشی که در سده ۶ هجری در اغلب حوزه‌های سفال اسلامی متداول شد به نقاشی زیرلعابی یا قلم مشکی معروف گردیده است؛ مراکزی که عموماً در این شیوه تولیداتی را عرضه داشته‌اند، عبارتند از «جرجان»، «نیشابور»، «سمرقند»، «آمل» و «ساری». روش کار به این ترتیب بوده است که ابتدا ظروف شکل گرفته و خشک شده را در کوره پخته و سپس تزیینات مورد نظر را روی سفال نقش کرده، و می‌پختند. بعد مایع لعاب شفاف و بی‌رنگ را روی بدنه منقوش ریخته و به کوره می‌بردند، در روش دیگر بعد از اتمام نقاشی سطح ظرف را لعاب قلیایی زده و یک‌باره می‌پختند. نقوش زیر این لعاب به رنگ‌های سیاه، آبی کبالت، آبی فیروزه‌ای، سبز و غیره بودند و در زیر لعاب‌های مات (آبی فیروزه‌ای و کبالت)، نقوش زیر لعاب فقط به رنگ سیاه جلوه می‌کردند (کامبخش فرد، ۱۳۸۶، ۴۶۹). این تکنیک غالب نقوش را در ظروف رقه پوشش داده است و نقش پرنده نیز در میان این ظروف تزیین شده با این تکنیک جایگاه قابل توجهی دارد. غالباً پرنده‌ها به صورت منفرد و در مواردی به صورت زوجی متقارن وارونه (تصویر ۶) و یا زوجی با تقارن انعکاسی در دو سمت درختی مرکزی، در سطح ظرف نقش بسته‌اند (تصویر ۸). چنانچه دیماندا اشاره می‌کند: «بعضی از ظروف آبی و سفید رقه در شمار شاهکارهای سفال‌سازی اسلامی تلقی می‌شوند، یکی از آن‌ها جامی است در مجموعه «هاومایر» در نیویورک که روی آن تصویر دو طاووس نقش شده که حدود منحنی بدن و خطوط گسترده دم آن‌ها تشکیل دایره می‌دهد، که از نظر تزیینی شکل جالبی پیدا کرده است» (دیماندا، ۱۳۸۹، ۱۸۵).

تصویر ۶.

الف. بدنه ترکیبی. تزیین نقش دو طاووس وارونه. نقاشی زیرلعابی. سوریه، رقه.

ب. تصویر الف با گردش ۳۶۰ درجه جهت رویت بهتر طاووس بالایی. منبع: Raqqa Revisited, 2006, 147.

ب

الف

اگر تصویر ۶. الف به صورت ۳۶۰ درجه چرخانده شود به طوری که طاووس بالایی به راحتی دیده شود، مشخص می‌شود که نحوه طراحی هر دو طاووس بسیار شبیه یکدیگر است که این مسأله می‌تواند این نکته را به ذهن متبادر سازد که به احتمال بسیار زیاد سفال‌گران رقه جهت ترسیم نقوش سایه‌نما خصوصاً در مواردی که نقش به صورت جفت و یا قرینه ترسیم شده است از نوعی الگو بهره گرفته‌اند. به نظر می‌رسد ترسیم پرنده در حالت‌های مختلف مدنظر هنرمندان سوری بوده است؛ پرنده در حال پرواز، پرنده با بال‌های گشاده (تصویر ۷)، در حال راه رفتن، نشسته بر گل و گیاه و غیره.

در ظروف رقه که با روش نقاشی زیر لعاب فیروزه‌ای و آبی کبالت تزیین شده‌اند، شیوه طراحی پرنده به طور عمده، به صورت سایه‌نما است که البته در ارائه جزئیات گاه بسیار مفصل هستند. ظاهراً طرح اولیه از طریق یک اندازه ایجاد و سپس با قلم‌موهای ریز جزئیات کار اضافه می‌شده است و در مواردی با ابزار دیگر قسمت‌هایی از لعاب سیاه در جهت ایجاد بافت مورد نظر برداشته می‌شده است.

تصویر ۷.

بدنه ترکیبی. با نقش پرنده با بال‌های گشاده. نقاشی زیرلعابی. سوریه، رقه.

منبع: Raqqa Revisited, 2006,

پیکره

فصل نامه، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز

پرنده و پرندۀ انسان در سفال‌های لعابدار رقه

دوره نهم، شماره ۲۰، تابستان ۹۹

۹

نمونه دیگری از تبحر و هنرمندی طراح سوری؛ که در تصویر ۹ مشاهده می‌شود، ترکیب هماهنگ و زیبایی این قاب کوچک منقوش بر آستر لعاب است. رابطه ارگانیک میان نقش پرنده با بال‌های گشوده، زمینه و فرم ظرف در این نمونه، یکی از مشخصه‌های ظروف رقه را نشان می‌دهد. خطوط سیال و محیطی پرنده نشان از قدرت و مهارت طراح در حرکت قلم مو دارد. که ادامه این تبحر را می‌توان در نقوش گل و گیاه در زمینه دید. تزیینات لبه قاب، شامل نقوش هندسی ساده و اشکال مشابه چشم است، که یادآور الگوی چشم طاووس (تصویر ۱۰) رایج در ظروف زرین فام عباسی است. اجرای پرنده ساده ولی گویاست و حرکت بال‌ها به شکل نخلک و برگ‌های منحنی، حس فضا و طرح را نشان می‌دهد. ترکیب‌های پیکره‌ای در ظروف رقه رایج‌اند. بخصوص در ظروفی با نقوش بر آستر لعاب چند رنگ رایج بوده‌اند (خلیلی، ۱۳۸۴، ۲۳۰).

تصویر ۸.

بدنه فریتی. تزیین: گل‌های
لوتوس (نیلوفر آبی)، دو طوطی،
اسلیمی، ساقه، نقاشی زیرلعاب
شفاف. سوریه، رقه، قرن ۱۳ میلادی.
منبع: www.vam.ac.uk

تصویر ۹.

بدنه خمیر سنگی با تزیینات
سیاه، قرمز تیره و لاجوردی بر
آستر لعاب شفاف مایل به سبز.
سوریه. قرن ۱۲ و ۱۳ میلادی.
منبع: خلیلی، ۱۳۸۴، ۲۳۰

تصویر ۱۱.

تزیین نقاشی زیرلعابی و زرین فام،
سوریه، رقه، ۱۲۰۰-۱۲۳۰. منبع:
www.brooklynmuseum.org

تصویر ۱۰.

بخش سمت راست، کوزه سفالی زرین فام، نقش
معروف به چشم طاووسی. بخش سمت چپ
بزرگ شده همان کوزه، سوریه قرن ۱۳ میلادی.
منبع: www.britishmuseum.org

۲. زرین فام

«لعاب زرین فام که به عنوان پوشش فلزی روی سفال و کاشی مورد استفاده قرار گرفته، دارای ویژگی‌هایی است که مهم‌ترین آن درخشش فلزی آن است که بازتابی رنگارنگ دارد» (نیستانی، ۱۳۸۹، ۲). لعاب زرین فام یا لعاب‌های با جلای فلزی لایه‌ای نازک از اتم‌های فلزات درخشان است که بر سطح لعاب پایه ایجاد می‌گردند و سفال بعد از پخت لعاب، سطحی مانند فلز جلاداده شده، یافته و مانند آینه عمل می‌کند. رنگ‌هایی که معمولاً در آثار زرین فام مشاهده می‌شوند، شامل: طلایی، زرد براق، قهوه ای پرتالو، قهوه‌ای کمرنگ، قهوه‌ای مایل به قرمز، قهوه‌ای کمرنگ مایل به کهربایی، قرمز مسی، یاقوتی، سبز روشن، سبز زیتونی و لاجوردی براق پرتاووسی می‌باشند (نیکخواه، ۱۳۹۰، ۱۱۱). طراحی بی نظیر و نمایش سرزندگی و حرکت اردک، در نمونه دیگری از ترسیم پرنده (تصویر ۱۱)، تابلویی زیبا در سطح این ظرف پدید آورده است، که به وضوح قدرت و جسارت هنرمند را در کنترل و مدیریت سطح ظرف، و توانایی در ترسیم پرنده‌ای زنده را به نمایش می‌گذارد، و حقیقتاً می‌توان اذعان کرد که بیننده را مجذوب خود می‌کند. نمونه دیگر که در تصویر ۱۲ ملاحظه می‌شود، پرنده‌ای (طاووس) است که طراحی بسیار جالب توجهی دارد، سر این پرنده چنانچه مشهود است، بخشی از گیاه است و نقوش گیاهی دیگری نیز زمینه را پر کرده است. این نقش منحصر به فرد با تکنیک زرین فام در مرکز کاسه نقش بسته است.

تکنیک لکابی

«در سده ۶ هجری ظروفی ساخته شد که با خطوط نقر شده در بدنه سفال، انواع موضوعات از قبیل گل و گیاه و نقش جانوران و پرندگان و اسلیمی‌ها، عقاب، گوزن و سایر نقوش به صورت حکاکی با سایه روشن و نقش پر و پیکره و اندام حیوانات و نیز برگ و گل به صورت زنده ترسیم می‌شد. بعضی از این ظروف به لعاب آبی فیروزه‌ای

تصویر ۱۲.

بدنه خمیرسنگی. نقاشی زیرلعابی و

زرین فام. با نقش اردک خال خال.

اواخر قرن ۱۲، اوایل قرن ۳ م. سوریه،

رقه. منبع: Raqqa Revisited,

2006, 143

تصویر ۱۳.

بدنه فریتی، با تزیین کننده کاری و

نقاشی شده با سیاه، فیروزه‌ای، و

منگنز (بنفش) زیر یک لعاب

شفاف. نوع لکابی (لقابی). سوریه،

رقه: نیمه دوم قرن ۱۲ میلادی.

(حیوانات منقوش و موجودات

افسانه‌ای)

منبع: www.davidmus.dk

و یکرنگ آراسته می‌شد که در آن صورت تمام خطوط و نقاط نقر شده، لعاب را به صورت انباشته و مترکم در گودی‌ها دریافت می‌کردند و خطوطی کاملاً و زنده و طبیعی ارائه می‌دادند. برخی دیگر به چندین لعاب آراسته شده و تصریری از ظروف مثبت عرضه می‌کردند. این نوع ظروف هم نام «اسگرافیاتو» را پذیرفتند و هم به لکابی (لکه آبی) معروف شده‌اند» (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۶، ۴۶۱). تکنیک لکابی در ظروف لعابدار رقه به وفور دیده می‌شود، نقوش غالباً حیوانی و نقوش پرنده نیز در این میان بسیار مورد توجه سفال‌گران بوده‌اند. نقش پرنده در سفال‌های رقه در مواردی که سفال‌ها با تکنیک لکابی تزیین یافته، بسیار ساده و ابتدایی ترسیم شده‌اند و گاه با جزئیات بیشتری طراحی شده‌اند. ظاهراً علت این امر، نوع کاربرد ظروف بوده است. ظروف معمولی که کاربرد بیشتری در امور روزانه دارند و یا برای افراد عادی ساخته می‌شدند؛ ساده‌تر نیز آرایش می‌یافتند (تصویر ۱۳).

نتیجه

در میان موتیف‌های جانوری نقش بسته بر سطح ظروف دوره ایوبی و به طور خاص ظروف رقه؛ نقش پرنده، نقشی غالب است و موضوع محبوب سفال‌گران دوره ایوبی بویژه در رقه می‌باشد. تنوع پرنده بسیار چشمگیر است. طاووس، درنا، طوطی، اردک، عقاب و برخی پرندگان افسانه‌ای در این دامنه تنوع جای دارند. نقش پرنده در این دوره گاهی به صورت کاملاً واقع‌گرایانه تصویر شده و بازنمایی طبیعت است و همین بازنمایی‌ها نیز گاهی بسیار ساده و استیلیزه شده می‌باشد؛ گاهی انتزاعی و گاهی با بیان نمادین. در کاسه‌ها و بشقاب‌ها پرنده اغلب نقش مرکزی است و در ترکیب با برخی نقوش پرکننده گیاهی و تزیینی تصویر شده است. این نقش غالباً تمام سطح ظرف را فرا گرفته است، در برخی نقش به صورت منفرد دیده می‌شود و زمینه بسیار ساده است و باعث تمرکز توجه بر روی نقش است، در برخی دیگر نقش پرنده به صورت متقارن و گاهی به صورت جفت وارونه دیده می‌شود. در برخی دیگر نقش با دوایر متعدد یا با نقوش استیلیزه شده گیاهی، مانند برگ نخلی‌ها و یا نوار کتیبه کوفی محصور شده‌اند. نقش پرنده بر روی کوزه‌ها بیشتر به صورت موتیف نواری تکرار شده و معمولاً در ترکیب با نقوش گیاهی ظاهر شده است. ویژگی نقش پرنده در این دوره بسیار شاخص است. سرزندگی، رنگ‌های متنوع و غنی، تنوع حالات ترسیم شده، پویایی و... در نقوش ترکیبی پرنده با سر انسان، بیشتر شاهد تأثیرگذاری ظروف مینایی ایرانی و ظروف آق‌کند هستیم. این تأثیرات بویژه در مورد چهره‌نگاری و وضعیت قرارگیری هارپی، خودنمایی می‌کند. به علاوه چنانچه اشاره شد ارتباط این نقوش با مفاهیم جادویی و تخیلی نیز مشخص است. به طور کلی آنچه در مورد ظروف مزین به نقوش جانوری در دوره ایوبی و بویژه در منطقه رقه، بدیهی است میل به طبیعت‌گرایی در هنرمند سوری و به علاوه توانایی در تزیین این ظروف به صورتی قابل تحسین است. از سوی دیگر با آنکه در سطوح مختلف شاهد تأثیرات همه جانبه فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلفی از جمله مصر، یونان و ایران بر این ظروف هستیم؛ به نظر می‌رسد هنرمند سوری توانسته است امکانات این تأثیرات را در خدمت هنر بومی خود درآورد و هنری ماندگار با ویژگی‌های منحصر به فرد بر جای بگذارد. بنابراین به نظر می‌رسد با وجود همه تأثیرات هنرمند سوری به خوبی توانسته است سبکی مستقل با ویژگی‌های شاخص به وجود آورد.

- 1.Tel Minis
- 2.Marilyn Jenkins
- 3.Raqqa
- 4.Rosfa
- 5.Damascus
- 6.Fustat
- 7.Robert Irwin
- 8.Maurice Dimand
- 9.Homayer
- 10.Esgrafito

منابع

- اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، الگ. (۱۹۹۴). *هنر و معماری اسلامی ۱* (ترجمه یعقوب آژند). تهران: سمت.
- ایروین، روبرت. (۱۳۸۹). *هنر اسلامی* (ترجمه رویا آزادفر). تهران: انتشارات سوره مهر.
- بیک‌خزاسی، نسرین؛ حسینی، سیدهاشم و مرادی محتشم، سپیده. (۱۳۹۷). مطالعه تطبیقی سبک سفال زرین فام شهرهای کاشان و رقه. *مطالعات باستان شناسی پارسه*، ۲(۳)، ۱۱۳-۱۳۲.
- پوپ، آرتور آپهام و آکرمن، فیلیس. (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز* (سیروس پرهام و گروه مترجمان). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- رایس، تالبوت دیوید. (۱۳۸۶). *هنر اسلامی* (ترجمه ماه ملک بهار). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خزایی، محمد. (۱۳۸۶). نقش نمادین طاووس در هنرهای تزیینی ایران. *کتاب ماه هنر*، (۱۱۱-۱۱۲)، ۶-۱۲.
- خلیلی، ناصر و گروه، ارنست ج. (۱۳۸۴). *سفال اسلامی* (مترجم فرناز حائری). ج ۷. تهران: نشر کارنگ.
- دیمانند، موریس اسون. (۱۳۸۹). *راهنمای صنایع اسلامی* (ترجمه عبدالله فریار). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- طاهری، علیرضا. (۱۳۹۲). نقوش حیوان‌گیا در هنر ساسانی و تأثیر آن بر هنر اسلامی و هنر رومی‌وار فرانسه. *نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، ۱۸(۲)، ۴۳-۵۲.
- عابد دوست، حسین و کاظم پور، زیبا. (۱۳۸۸). *تداوم حیات اسنفکس‌ها و هارپی‌های باستانی در حیات دور اسلامی. فصلنامه نگره*، (۱۳)، ۸۱-۹۱.
- عرب بیگی، ابوالفضل و اکبری، عباس. (۱۳۹۵). منشأ نقوش کاشی‌های کاخ قبادآباد ترکیه با نگاهی تطبیقی به آثار ایران و سوریه. *فصلنامه نگره*، ۱۱(۳۹)، ۴۶-۵۹.
- قاسمی، مریم؛ براتی، بهاره و زارعی، احسان. (۱۳۹۴). انواع آرایه‌های تزیینی در سفال‌های دوره ایوبیان مطالعه موردی: سفال‌های رقه موجود در موزه متروپولیتن. *دوفصلنامه علمی تخصصی سفالینه*، ۲(۳)، ۳۹-۵۰.
- قاسمی، مریم و قاسمی، زهرا. (۱۳۹۶). سفال لکابی رقه، نقش و تکنیک. *دوماهنامه پژوهش در هنر و علوم انسانی*، ۲(۵)، ۱۱۹-۱۲۷.
- کامبخش فرد، سیف الله. (۱۳۸۶). *سفال و سفالگری در ایران از ابتدای دوره نوسنگی تا دوران معاصر*. تهران: ققنوس.
- نیستانی، جواد و روح فر، زهره. (۱۳۸۹). *ساخت لعاب زرین فام در ایران*. تهران: آرمان شهر.
- نیک‌خواه، هانیه؛ خزایی، محمد؛ حاتم، غلامعلی و نیستانی، جواد. (۱۳۹۰). بازتاب شکل‌گیری دو پدیده اجتماعی بر سفال‌های زرین فام دوره سلجوقیان؛ پیدایش طبقه متوسط و مردمی شدن هنر. *مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ*، ۳(۹)، ۱۰۷-۱۲۵.
- Bloom, Jonathan M. (1975). "Raqqa ceramics" of the freer gallery of art. Washington d.c: Master of Arts.
- Degeorge, Gerard, Y. (2002). *The Art of the Islamic Tile*. Flammarion.[Paris]: Flammarion.

- Jenkins, M. (1983). Islamic Pottery: A Brief History: The Metropolitan Museum of Art. *Bulletin*, 40(4), 362.

- Jenkins, M.M. (2006). *Raqqa Revisited (Ceramics of Ayyubid Syria)*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

www.memuseum.org

www.davidmus.dk

www.metmuseum.org

www.brooklynmuseum.org

www.vam.ac.uk

www.britishmuseum.org

© 2020 by the authors. Licensee SCU, Ahvaz, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0 license) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).